

Ярослав ПИЛИПЧУК

ІСТОРИЧНІ ФАНТОМИ НА БЕРЕГАХ МЕОТИДИ ТА ПОНТУ (XII–XIII СТОЛІТТЯ)

Історія взаємовідносин кипчаків та народів Криму часів Середньовіччя вивчена досить мало, а сприйняття тих її аспектів, які вже довгий час перебували в полі зору дослідників, нерідко потребує істотного коригування. Однією з таких тем є так звана Судацька війна. Її розглядали Олександр Якубовський, Ольга Мавріна, Роман Бабенко, Віктор Миц, Олександр Джанов¹. Вони аналізували насамперед перебіг та хронологію війни. Однак досі ніхто не ставив питання про те, наскільки взагалі можна довіряти свідченням арабських і турецьких істориків про неї. У даній студії, окрім знаних повідомлень Ібн Бібі, будуть розглянуті також відповідні перекази ал-Ідрісі. Необхідно з'ясувати, що в них є реальним, а що вигаданим.

Коли 1204 р. Константинополь впав під ударами венеційців та французів і Візантійська імперія розпалася на кілька частин, володарі Матархи стали незалежними. Ріхард та Рашид ад-Дін зафіксували там черкеського правителя. Угорський домініканець не подав його імені, але повідомив, що він християнин, мав зачіску з оселедцем та володів гаремом. Перський хроніст Рашид ад-Дін називав його Тукара чи Тукбаш². Від Ібн Бібі відомо, що турецького купця пограбували поблизу Хозарської переправи, тобто Керченської протоки.

¹ Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей) // Византийский временник. – Москва, 1927. – Т. 25. – С. 53–76 – Веб-публікація з веб-сайту “Восточная литература” <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Bibi/frameset3.htm> – Назва з екрана; Мавріна О. С. Сельджуки в Криму (до питання про достовірність свідчень мусульманських авторів) // Східний Світ. – Київ, 2008. – № 2. – С. 98–103; Джанов А. В. Походы сельджукских войск на Сугдак и Киликию в правление Ала ад-Дина Кайкубада I // Сугдейский сборник. – Киев; Судак, 2008. – Вып. 3. – С. 46–78; Бабенко Р. В. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-

сельджуками за контроль над Судаком (1221–1222 рр.) // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С. 57–61; Миц В. Л. К датировке похода Хусам ад-Дина Чупана на Судак // Античная древность и Средние Века. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 30. – С. 176–186.

² Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – Москва, 1940. – Т. 3. – С. 78; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузенем и обработанных А. А. Ромасевичем и С. Л. Волиным. – С. 37.

За даними того ж хроніста, полководець Хусам ад-Дін Чупан здійснив експедицію проти Судака і воював проти союзних йому кипчаків та русів. Про активність турків повідомляв Іоан Лазаропул, що зафіксував їх напади на кораблі з даниною із Криму, що приходили до Трапезундської імперії. Базою піратів був Синоп, який належав Великим Комнінам (династії трапезундських імператорів). У 1214 р. турки оволоділи містом. Війна за Судак була продовженням трапезундсько-турецьких конфліктів³.

Серед дослідників утвердилася думка, ніби Ібн Бібі описав реальні події. В історіографії можна зустріти дані про хронологію цієї війни. Згідно з О. Якубовським, вона відбулася у 1220 чи 1221 р.⁴ Василь Смірнов твердив про вторгнення 1223 р.⁵, Анатолій Якобсон та Володимир Гордлевський писали про облогу Судака 1217 р.⁶. Їхню гіпотезу підтримав В. Миц. Деякі дослідники датували похід сельджуків до Криму 1221–1222 рр. Василь Василевський відніс події навколо Судака до 1227 р. Осман Туран висловив гіпотезу, що вони відбувалися після січня 1223 р. На думку О. Мавріної, похід не міг статися до 1219 та після 1223 р.⁷

Відсутність у Галицько-Волинському літописі бодай найменшої інформації про події дає підстави стверджувати, що ані Романовичі, ні Ростиславовичі участі у війні за Судак не брали. Р. Бабенко припускав боротьбу проти турків у 1221–1222 рр. князя Мстислава з Ольговичів. Георгій Вернадський висловив припущення про війну проти них у 1221 р. рязанського князя. Однак Р. Бабенко вказав на ворожість рязанських князів до кипчаків. А згідно з Ібн Бібі, руси та кипчаки були союзниками⁸. В одній з давніших статей ми визнали участь русів та кипчаків у війні за Судак реальною і підтримали датування О. Якубовського⁹.

Однак у науці існує більше гіпотез щодо того, як, коли і де відбулася ця війна. Перший видавець хроніки Ібн Бібі Мартин Хоутсма датував похід турків на Судак 1227 р. Того ж часу притримувався Андрес Саввідес. Тамара Райс віднесла похід до 1222 р. Василь Бартольд припускав війну 1223–1228 рр. Гліб Івакін взагалі висловився проти перебігу цих подій на

³ Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – Екатеринбург, 2001. – С. 161–162; Шукуров Р. М., Коробейников Д. А. Великие Комнины, Синоп и Рум в 1223–1230 гг. (загадка текста Иоанна Лазаропула) // Причерноморье в Средние века. – Санкт-Петербург, 1998. – Вып. 3. – С. 184–191; Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби...

⁴ Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби...

⁵ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. // Крымские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Симферополь,

2005. – С. 447.

⁶ Мавріна О. С. Сельджуки в Криму... – С. 99; Гордлевский В. Государство Сельджукидов в Малой Азии. – Москва; Ленинград, 1941. – С. 57.

⁷ Мавріна О. С. Сельджуки в Криму... – С. 99.

⁸ Бабенко Р. В. Чернігівське князівство... – С. 57–61; Вернадский Г. В. Киевская Русь. – Москва; Тверь, 1999. – С. 258.

⁹ Пилипчук Я. В. Кипчаки та Русь у першій половині XIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2011. – Вип. 53. – С. 136. http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/53_2011/53_2011_pylypchuk.pdf

території Криму і вбачав у них війну турків-сельджуків на Північному Кавказі у 1221 р.¹⁰

Щодо гіпотези В. Мица, то її варто розглянути докладніше. Він відніс війну до 1217 р. і пов'язав з нею дані синаксаря міста Судак. Необхідно наголосити на тому, що припущення про події Судацької війни дуже суперечливі. Архимандрит Антонін, який першим переклав свідчення судацького джерела російською мовою та працював з оригіналом, вказав, що чорнило запису проїло шкіру і про переказ стосовно подій 1217 р. можна тільки припускати. Він нічого не казав про війну в цей час. Марія Пелікідіс-Ністазопуло запропонувала свій варіант перекладу, припустивши, що фортеця була залишена в день Усіх святих 1217 р. Причини запис не повідомив. Авторка не вважала можливим пов'язати ці свідчення з походом турків, В. Миц, навпаки, трактував відповідний запис синаксаря як вказівку на поразку саме від них. На його думку, 13 чи 14 червня 1217 р. сталася битва під мурами міста, в якій турки перемогли. 15 червня відбулися переговори, а 16 червня місто капітулювало та сплатило данину. Десь у той же час помер архієпископ Судака Феодор. Ібн Бібі ствердив, що під час війни судацці та турки використовували нафту, чархи (тір-і чарх, техніка для облоги, яка залучала нафту), стріли, камені (під час облоги застосували катапульти)¹¹.

Про кампанію у Криму Ібн Бібі повідомляв як про перемогу турків над мешканцями Судака, кипчаками та русами. Але якщо ретельно переглянути свідчення турецького джерела, то побачимо, що деякі викладені події не відповідають XIII ст., є певні неточності. Хроніст твердив про прихід на допомогу Судаку саксинів. Але Саксін знаходився далеко від Судака і міг тільки виграти, коли б торгівля через Судак тривалий час не велася. Також автор визначив чисельність військ кипчаків та русів до 10 тис., що було достатньо значним за масштабами Середньовіччя. Якщо виходити з цього, то про участь впливового князя мали повідомляти руські літописці та візантійські хроністи. Але ніде, окрім хроніки Ібн Бібі, про ці події не згадано. У літописах описано похід князя Ігоря Святославовича 1185 р. з військом явно менше ніж 10 тис. При цьому варто зауважити, що походи Романа Мстиславовича проти кипчаків згадані у літописах та хроніці Микити Хоніата. Щобільше, коли шукати свідчення арабів, то немає переказів про цю битву. Ібн ал-Асір, який любив розповідати про перемоги мусульманських газі, нічого не сказав про події навколо Судака. Водночас він яскраво виклав перемогу волзьких болгар над монголами у 1223 р. Ібн Бібі вказав (після опису перемоги турків над Судаком, кипчаками та русами), що князь останніх сплатив данину Хусам ад-Діну Чупану кіньми, льоном та 20 тис. денаріїв. Щоправда, незрозуміло чому князь почав розраховуватися з турками денаріями, якщо князі Русі вели бартерну торгівлю з тими ж кипчаками і приймали від них дарунки худобою¹².

¹⁰ *Миц Д. В.* К датировке похода... – С. 176–178.

¹¹ Там же. – С. 183–186.

¹² *Якубовский А. Ю.* Рассказ Ибн-ал-Биби...; *Тизенгаузен В. Г.* Сборник мате-

риалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – С. 26–27; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред.

Що могло стати джерелом відповідного сюжету хроніки Ібн Бібі? Звідкіля він міг знати про кипчаків та русів у Криму? Принаймні один географічний твір повідомляв про русів та кипчаків у Надчорномор'ї. Це трактат арабського географа ал-Ідрісі, який підготував арабський текст та мапу світу для сицилійського короля Роджера II. Зі свідчень ал-Ідрісі відомо про війну мешканців міста Русіа з Матархою¹³. Для локалізації міста Русіа дослідники запропонували кілька гіпотез. Вольф Бейліс припускав що Русіа – це Керч (давньоруський Корчев). Свого часу ми висловилися на користь ототожнення Русії з Корчевом (Боспором візантійських джерел). Ніколає Бенеску бачив Русію на Дону. Деякі російські дослідники висунули гіпотезу, що місто знаходилося на Таманському півострові у районі Голубицького городища (станіці Голубицької). Андрій Плахонін бачив місто Русіа незалежним від Візантії. Ірина Коновалова утрималась від його локалізації. Віктор Чхаїдзе вважав, що Корчев відповідає Боспорові грецьких агіографічних пам'яток. Сфрагістичні дані вказують, що Феофано Музалон була правительницею володіння Росія. Питання у тому, де знаходилась Росія (Русіа), якщо це не Тмутаракань і не Корчев? В. Чхаїдзе визнав неможливим локалізувати місто ар-Русіа. Та й інформації однієї печатки Феофано мало для якихось висновків. Оскільки місто Русіа неможливо вмістити в просторі, постає питання, чи існувало воно взагалі. Отже, мешканці Русі, як і мешканці міста Русії, навряд чи брали участь у битві з сельджуками і їх причетність до подій навколо Судака є вигадкою турецького хроніста¹⁴.

Огляд гіпотез про локалізацію міста Русіа запропонував Ігор Волков. На підставі тексту ал-Ідрісі Русію можна ототожнити з Керчу. Проте і текст і мапа показують, що Сакір і Русіа – різні річки. Вказана ал-Ідрісі відстань від Трабзона до міста Русії уможлилювала її локалізацію у гирлі Дону. Іншою гіпотезою було ототожнення цього пункту зі станицею Голубицькою на Тамані. Цієї версії деякий час притримувалися І. Волков та В. Чхаїдзе. Аргументація заснована на даних ал-Ідрісі про річки Сакір та Русіа. Ад-Дімашкі,

и предисл. А. Н. Насонова. – Москва, 1950. – С. 62–63, 265–267.

¹³ Бейліс В. Країна ал-Куманія у "Географічному творі" ал-Ідрісі та Половецька земля Іпатіївського літопису // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 90; Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. – Москва, 2006. – С. 119.

¹⁴ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 119, 225-229; Плахонін А. Русь на Боспорі в XII ст. // *Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції "Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу*

УРСР" (Київ, 19 лютого 2004 р.). – Київ, 2004. – С. 82; Чхаїдзе В. Н. Феофано Музалон – архонтиса России (к вопросу о идентификации) // *Византийский временник*. – Москва, 2007. – Т. 66(91). – С. 155, 157, 170; *Его же*. Тмутаракань в XI в. и Восточный Крым // *Восточная Европа в древности и Средневековье. Ранние государства Европы и Азии, проблема политогенеза. XXIII чтения памяти В. Т. Пашуто*. – Москва, 2011. – С. 317; Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім". – Київ, 2008. – С. 211; Пилипчук Я. В. Кипчаки та Русь... – С. 138; Волков И. В. Поселения Приазовья в XII–XIII веках // *Русь в XIII в. Древности темного времени*. – Москва, 2003. – С. 119.

Ібн Саїд та Абу-л-Фіда також повідомили про місто Русія, проте їх свідчення не пов'язані з текстом ал-Ідрісі. Поселення з коренем у назві Росе в італійських портоланах, а на присутність слов'ян на Дону вказав Вільгельм Рубрук. Проте варто наголосити, що це вже дані золотоординського часу, коли багато руських могли потрапити до Надазов'я полоненими¹⁵.

Стосовно кипчацького аспекту, то в турецькій хроніці не вказано ім'я кипчацького правителя. Це дуже дивно, оскільки в арабських та перських хроніках кипчацьких імен немало. О. Якубовський запропонував гіпотезу, за якою кипчаків очолював Юрій Кончакович. За Ібн Бібі, мешканці Судака зголосилися платити туркам бадж та харадж, тобто данину. Але ніякої данини з Судака Ібн ал-Асір не зафіксував. Натомість він повідомив про Судака як кипчацьке місто (тобто залежне від кипчаків) і про руських купців, прибулих до Синопа під час вторгнення монголів Субедея та Джебе до кипчацьких степів¹⁶.

А. Джанов у статті, присвяченій походам сельджуків, вказав на відсутність в Ібн ал-Асіра згадки про сельджуцький гарнізон у Судаку при описі монгольського вторгнення до Криму. Також він відзначив, що палац румських турків Кубадіє почали будувати в 1224 р. й завершили не пізніше 1226 р. У хроніці Ібн Бібі про цей палац згадано перед описом походу. На підставі усього викладеного А. Джанов висловив ту ж гіпотезу, що й Рустем Шукуров – про 1230 р. як час походу сельджуків на Судака. За свідченням “Синопису чудес святого Євгенія”, турки напали на судно з податками з Криму в 1225 р. На думку А. Джанова, після цього відбувся похід турків на Крим 1226 р. У війні з турками ромаї Трапезунда відвоювали Синоп 1228 р. Отже, є підстави сумніватися, що події навколо Судака сталися перед першим монгольським вторгненням до Криму. Війни турків з трапезундцями припадають на 1205–1214 та 1225–1230 рр. Так звана “татарська смута” – явище не часу походу Субедея та Джебе до Східної Європи, а перемоги монголів над хорезмійцями Джелал ад-Діна Манкбурні, тобто 1230–1231 рр. Отже, кипчаки тут ні до чого. Доповнення про “татарську смуту” вніс до хроніки Ібн Бібі османський хроніст Язиджіоглу Алі, що тільки ускладнило працю дослідників. Окрім того, самому Ібн Бібі притаманна певна тенденційність. Він не згадав поразки турків від військ Андроніка Гіда у 1223 р. Свідчення про війну навколо Судака стосувалися винятково відносин румських турків із трапезундськими ромеями¹⁷.

Окрім міста Русія, в трактаті ал-Ідрісі є також цікаві аспекти, пов'язані з хозарами та аланами. І. Коновалова локалізувала місто Хазаріа на заході Північного Кавказу. Оскільки Саркел не відзначили арабські джерела, ал-Ідрісі, вірогідно, про нього і не знав. Про місто згадали літописець Нестор та хозарський каганбек Йосип. При цьому необхідно виходити зі свідчень літопису та візантійських документів. Князь Олег Святославович помстився хозарам після повернення із заслання на Родос до Тмутаракані. Він мав печатку, у якій названий архонтом Матархії, Зіхії та Азарії (Хозарії). Титул правитель Хозарії (Азарії) входив і до титулатури візантійських імператорів.

¹⁵ Волков И. В. Поселения Приазовья... – С. 122–127.

¹⁶ Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби...; Тизенгаузен В. Г. Сборник мате-

риалов... – Т. 1. – С. 26–27; Там же. – Т. 2. – С. 35–36.

¹⁷ Джанов А. В. Походы сельджукских войск... – С. 47–48, 50, 52–57, 65–68.

Збереглася також печатка архонта Михайла, названого архонтом Матархії, Зіхії та усієї Азарії (Хозарії). Юрій Могаричев вважає, що Хозарія знаходилася на Азійському Боспорі (на Таманському півострові). Можливо також, що місто Хозарія, як і Біла та Чорна Куманії, є вигадкою ал-Ідрісі¹⁸.

Коли ал-Ідрісі розповідає про Аланію, то згадує про міста Ашкісія, Ашкала, Астабрія, Ал-Лайніа. Поряд з країною ал-Ланія він локалізував місто Хазарія, яке чомусь не включив до країни ал-Хазар. Про адиге (касогів, папагів, зіхів) немає жодного слова. Правдоподібно, арабський географ не знав про їх існування. Ал-Ідрісі відніс до аланських володінь не тільки землі Кавказької Аланії, а й території адигів, кабардинців, убихів, шапсугів. Свідчення ал-Ідрісі про частину Надчорномор'я є цікавим тільки з огляду історії історичної думки¹⁹.

Ми дійшли наступних висновків. 1) Міста Русія та Хазарія є вигадкою ал-Ідрісі. 2) Похід турків-сельджуків на Судак відбувся близько 1230 р. як одна з двох кампаній проти володінь Трапезундської імперії ромеїв. Руси та кипчаки не брали участі в обороні Судака. 3) Участь кипчаків у війні, як і данина від князя русів, – вигадка Ібн Бібі.

Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

¹⁸ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 118, 218; Могаричев Ю. М., Сазанов А. Ю. Крымская Хазария X–XI вв. Хазарский анклав в Крыму или историографический миф // Хазарский Альманах. – Киев; Харьков, 2012. – Т. 10. – С. 135–138; Прицак О. Коли і ким було написано... – С. 210–211; Князький И. О. Куманії южнорусских степей в свете истории миграции тюркских народов в XI веке // Сборник материалов международной научной конференции “Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники”, посвященный 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана, 2013. – С. 107; Чхидзе В. Н. Феофану Музалон... – С. 157;

Волков И. В. Вымышленные города Черная и Белая Куманьи (о возможностях сравнительного анализа средневековых письменных источников и карт) // Проблемы всеобщей истории. – Армавир, 1998. – Вып. 4. – С. 15–17.

¹⁹ Бубенок О. Б. Аланські купці на Великому Шовковому шляху // Східний Світ. – Київ, 2013. – № 1. – С. 99–114; Константи́н Багрянородный. Об управлении империей / Перевод под редакцией Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – Москва, 1991 – Глава 42 // – Веб-публікація з веб-сайту “Восточная литература”. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412 – Назва з екрана; Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 118.